

Г. П. Лукаш,

Донецький національний університет, м. Донецьк

КОГНІТИВНІ ПАРАМЕТРИ КОНОТАТИВНИХ ВЛАСНИХ НАЗВ

Стаття присвячена аналізу конотативних власних назв у когнітивному аспекті. Зроблено спробу подати зміст понять 'когнітивна схема', 'сценарій', 'когнітивна модель', 'фрейм' на прикладах розвитку вторинного значення у власних назвах. Доведено, що когнітивні моделі слугують своєрідною інтерпретаційною сіткою і сприяють структуруванню інформації про світ у межах рамок онімної семантики.

Ключові слова: когнітивна схема, сценарій, когнітивна модель, фрейм, концепт, когнітивна ономастика, онімна семантика, конотонім, конотонімізація, вторинна онімна номінація.

Статья посвящена анализу коннотативных имён собственных в когнитивном аспекте. Предпринята попытка представить содержание понятий 'когнитивная схема', 'сценарий', 'когнитивная модель', 'фрейм' на базе развития вторичного значения в именах собственных. Доказано, что когнитивные модели служат своеобразной интерпретационной сеткой и способствуют структурированию информации о мире в пределах рамок онимной семантики.

Ключевые слова: когнитивная схема, сценарий, когнитивная модель, фрейм, концепт, когнитивная ономастика, онимная семантика, коннотоним, коннотонимизация, вторичная онимная номинация.

The article is devoted to analysis of the connotation of the proper names in the cognitive aspect. The attempt to introduce the concept of 'cognitive schema', 'script', 'cognitive model', 'frame' taken on the basis of the development of indirect nomination of the proper names. It is proved that cognitive models are unique interpretational grid and contribute to the structuring of information about the world within the analysis semantics of the proper names.

Keywords: cognitive schema, script, cognitive model, frame, concept, cognitive onomastics, semantics of the proper names, connotonym, connotonymization, indirect nomination of the proper names.

Свого часу А. Гардинер, а за ним М. Кронгауз запропонували виділяти два класи власних назв: «втілені» та «невтілені». Із появою словника Є. С. Отіна «Словарь коннотативных имён собственных» з передмовою В. М. Мокієнка ми починаємо говорити про третій клас власних назв – «перевтілені імена» [6, с. 3]. «Перевтілені оніми» – це конотативні власні назви, або конотоніми, як назвав їх Є. С. Отін. Збагачені новим значенням із збереженням при цьому статусом власних назв, вони утворюють новий онімний розряд.

В. М. Телія, досліджуючи проблему конотації, виокремила асоціативно-образну функцію внутрішньої форми слова, зробивши висновок, що «асоціації як основний двигун механізмів мислення беруть участь у створенні понять і значень мовних одиниць, оскільки вони пов'язують уже відомі уявлення про позамовні реалії з тими ознаками, які виринають у свідомості <... > в новому ракурсі» [12, с. 194]. Якщо в апелятиві асоціації пов'язані зі схожим звучанням та асоціаціями понять чи реалій, то в онімній лексиці асоціації набувають складнішого характеру. Вони розкривають не лише екстралінгвальні, а й інтралінгвальні зв'язки і вкладаються у прагматичну ситуацію мовлення, пов'язану із системою конотонімного концепту (наприклад, чоловіка-красяна можуть називати *Аполлоном*, *Ален Делоном*, *Бельмондо*; людину зі значними статками – *Крезом*, *Рокфеллером*, *Онассісом*, *Ротшильдом*; детектива – *Шерлоком Холмсом*, *Пінкертонем*, *комісаром Мегре* або навіть *місіс Марпл*). Для розшифрування семантики конотонімів застосовуємо культурний код. У наведених прикладах кодом є поняття 'краса'; 'статки'; 'кмітливість у розкритті злочинів' [4, с. 5, 103-104]. Або маємо код 'силач' у реченні *У центрі уваги, безумовно, був український Геракл, самородок із донбаського міста Комсомольськ Дмитро Халаджи* (Україна молода, 01.03.2006), що поєднує два імені – реального референта (силач *Дмитро Халаджи*) та його абстрактний образ (*український Геракл*).

Конотативна власна назва завжди містить посилання на відому ситуацію, причому аналіз ситуації передбачає характеристику стратегії мовця, яка спрямована на достовірність, фактичність, об'єктивність та оцінність. Саме тому конотоніми здатні характеризувати, вказувати на якісь риси, що вже були об'єктом характеристики. Так виникають алюзії, інтертекстуальність, зв'язки з довідками, із загальним текстом, іншими власними назвами. Через це і сприймання такої нової одиниці може бути різним, залежати від окремого індивіда, його ерудованості, життєвого досвіду, ментальності, емоційності, естетичних смаків, особливостей національної культури. **Завдання статті** – спроба описати зміну семантики конотативного імені як когнітивний процес, що складається із двох компонентів – конструювання значення та його розпізнавання, сприйняття, а також введення сприйнятої в почуттях інформації у факт свідомості.

Аналіз актуальних проблем конотоніміки як розділу ономастики тісно пов'язаний із цілями та методами дослідження таких наук, як лінгвокультурологія, етнолінгвістика, етнопсихолінгвістика, когнітивна ономастика, соціолінгвістика. У парадигму загальних проблем цих наук логічно вписується явище вторинної номінації, яке передбачає погляд на онімію з позицій врахування зв'язку мовленнєвої розумової діяльності з базою лінгвальної і нелінгвальної свідомості, мовної й концептуальної картини світу, функціонально-часовою та просторовою категоризацією, тобто зв'язку мови зі світом, культурою та свідомістю людини.

З огляду на хистку кордонну позицію перебування конотонімів на межі ономастикону процес семантизації конотонімів та їх мовний статус досі характеризувався через поняття стадії, ступеня або ситуативності / узуальності апелятивації. Внаслідок такого трактування, незважаючи на досить давню фіксацію факту «перенесення імені» (ще з часів «Поетики» Аристотеля), у класичній лінгвістиці власні назви, вживані поза факт прямої референції, найчастіше відносили до загальних назв, отожднюючи їх з деонімами. У деяких роботах

відгомін цього класичного погляду трапляється і досі [10]. На семантичні зміни в структурі власних назв в українській мові звернув свою увагу О. Стишов, називаючи такі імена модифікованими власними назвами. У коло його досліджень потрапили прізвища українських політиків та відомих історичних діячів, широковідомі поетоніми у формі множини. Інший критерій типології образних імен-характеристик – за функціональною ознакою. За цим критерієм І. Е. Ратникова вважає конотоніми ономастичною (ми б уточнили: *онімною*) метафорою. Л. П. Дядечко з огляду на широку вживаність поширені власні назви і вирази називає крилатими іменами, або ептонімами: «ептонім-ім'я, або крилате ім'я – це однослівна (рідше дво- або трислівна) власна назва (*Едем, Дон Кіхот, Акакій Акакійович Башмачкін*)», – зазначає вона [1, с. 27].

Явище онімної конотації у сфері соціолінгвістичної ономастики широко представлене у статтях О. О. Тараненка, в яких ідеться про «соціальні конотації», під якими він розуміє «семантико-образні та емоційно-оцінні нашарування», додаючи до них факти «переростання таких співзначень в окремі переносні значення» [11, с. 14]. За цими ознаками виділено насамперед топоніми із такими співзначеннями: лінія державотворчих орієнтацій і політичних орієнтирів нової України (*Україна, Київ, Галичина, Донбас, Донецьк і донецькі, Збруч, Майдан* та ін.); лінія «українськості», українського етноцентризму (знову *Україна і український, Полтава, Львів, український П'ємонт* тощо); лінія військових поразок і перемог (*Полтава, Севастополь, Берестечко, Крути, Базар, Батурін, Конотоп*); лінія провінційної віддаленості, культурної відсталості (*Кобеляки, Хацапетівка, Зачепилівка, Конотоп, Жмеринка, Бердичів*); окремо виділено «комплекс Одеси» із кількома співзначеннями; лінія екологічних (техногенних) катастроф (*Чорнобиль, Алчевськ*); лінія репресій радянського тоталітаризму (*Сибір, Куропати, Биківня, Катинь, Воркута, Колима, Сандормох, Соловки*). Інший клас, що меншою мірою засвідчує зміни конотативних образів, – антропоніми. Серед них описано тріади *Іваненко, Петренко, Сидоренко* та *Іванов, Петров, Сидоров*. Чинниками, які викликають появу онімних конотацій, крім названого соціального, дослідник називає психолінгвістичні та стилістичні (вплив на свідомість певного звукового образу, внутрішньої форми слова або свідоме обігрування онімів з відповідною зображально-виражальною функцією, наприклад, *Хацапетівка, Кобеляки, Чорнобиль*) [11, с. 14]. Розуміння онімної конотації, як бачимо, полягає у поєднанні асоціативних співзначень із «переростанням» їх в окремі метафори.

На явище онімної конотації звернули увагу П. О. Флоренський, В. Н. Ніконов, Л. М. Буштян, О. І. Бикова, Е. М. Верещагін, В. Г. Костомаров, Ю. П. Вишеньська, Н. В. Муравйова, Н. В. Ботвина, Г. Д. Томахін, А. А. Чернобров, Б. С. Шварцкопф. Найдетальніше розглянуто антропонімну й топонімну конотацію. Є. С. Отін присвятив більше 30 робіт різновиду таких власних назв, що мають, на відміну від денотативних топонімів і антропонімів, додаткові смислові нашарування, і першим, як зазначалося, став називати їх конотативними власними назвами. Одна з його перших робіт про конотативну онімію – стаття «Конотативна ономастична лексика» – написана у 1978 р. Власні назви з позицій когнітивних процесів досліджує О. Ю. Карпенко [3].

Низка теоретичних конструктів, з допомогою яких є постає можливість описати механізм символічних смислоутворювальних процесів у власних назвах, охоплює поняття когнітивної схеми, фрейма, культурної моделі і сценарія. Почнемо з когнітивної схеми.

Основні функції схем – акумулювати попередній досвід і керувати усіма інформаційними процесами: сприйняттям, розумінням, категоризацією, упізнаванням тощо. Отже, схема слугує одночасно і структурою, й активним процесом. Схема – не застигла, раз і назавжди подана передумова знання. За Д. Норманом та Д. Румельхальтом виділяють такі процеси формування схеми: нарощування – коли простеження фактів веде до їх фіксації у пам'яті для наступного відтворення; налаштування – коли сформована схема адаптується для тіснішого ув'язування із життєвим досвідом; конструювання – процес створення нових схем через їхнє патерноване узагальнення [7, с. 139]. За теорією конотативної онімії, «першим етапом конотонімізації стає вибір ознаки-мотиванта у позначуваному факті (понятті, явищі, предметі, особі), наступним – вибір адекватної ознаки в іншому відомому факті (понятті, явищі, предметі, особі, літературному персонажі). Третій етап конотонімізації онімів – підведення позначуваного факту (поняття і т. ін.) під той чи інший клас позначень, вибір моделі, певна «підгонка» під концепт. Основою для появи конотонімів є судження, яке міститься у ствердженні наявності певної ознаки чи властивості, виявленої як ознаки-мотиванта. Розвиток судження становить четвертий етап цього процесу. П'ятим етапом може стати відконотонімне словотворення. Останній етап, не менш важливий, ніж попередні, – відтворення інформації, пов'язаної з базовим іменем, самим реципієнтом» [4, с. 386]. Пресупозицією конотонімізації стає певна відомість власної назви у соціумі (прецедентність); наявність у власній назві яскравих конотем, що можуть представляти і заступати поняттєвий денотат загальної назви; стереотипність і повторюваність ситуацій, здатних «розбудити» таку конотему (прецедентна ситуація); можливість орієнтуватися на попередньо задіювану модель творення подібної семантичної структури.

Процес конотонімізації відбувається за умови накопичення достатньої сили конотативного компоненту, здатної переважити денотативний, і становить собою процес переосмислення відомої у соціумі власної назви, який відбувається в результаті когнітивного оброблення суб'єктивного досвіду, сформованого у вигляді певних мотивованих ознак, викликаних її оцінною необхідністю та експресивно-емоційним сприйняттям, шляхом підведення під неї здобутої поняттєвої інформації.

Таким чином, когнітивна схема як теоретичний конструкт в конотонімії, по-перше, являє собою структуру, з допомогою якої відбувається інтерпретація світу; по-друге, визначає канали, що встановлюють етапи появи і розвитку нового онімного значення в конотонімі. Як своєрідна інтерпретаційна сітка, схема сприяє структуруванню інформації про світ і вкладання її у певні позиційні рамки онімної семантики. Комунікативна потреба призводить до ментальної переробки власних назв, внаслідок яких вони стають своєрідними «гачками, що витягують наявну в мозку людини інформацію для озвучення, для спілкування» [3, с. 40].

У психології виділяють схеми особистості, рольові схеми, скріпти, схеми вільного змісту і схеми самоті. Схеми особистості – це індивідуалізовані структури знань про конкретних людей та їх особливості. У них відбито найхарактерніші особистісні риси, що дозволяє суб'єкту типологізувати людей, з якими він стикається. Ілюстраціями до цього типу схем можуть слугувати такі приклади конотонімів: *Чи ти Ванька, чи Гаврило, чи Абрам, – ти для Господа однаково – Адам. Всі ми – Єви і Адами на землі.* (Глазовий П. Сміхослов). Або: *Ти Артеміда чи Паллада, В античній вирізьблена сні? Яка непереможна влада Твоя наказує мені?* (Гординський С. Присвята). Найчастіше подібні схеми із конотонімами побудовано у формі суджень, де зафіксовано зв'язок двох понять – суб'єкта судження і предиката. У суб'єкті судження, як відомо, відбивається сам предмет, а в предикаті – ознака предмета. Терміни судження з'єднуються один з одним за допомогою зв'язки, призначення якої полягає або в ствердженні («є», «е»): *Я вічно безпритульний Агасфер, я Мойсей, який сорок років кружляє в пустелі, яку можна пройти за сорок днів* (Загребельний П. А. Тисячолітній Миколай), або в запереченні («не є», «не е») факту відносин між суб'єктом і предикатом судження: *Журналіст – це не Буратіно з дерева, мусить у статті живі людські симпатії виявити...* (Трибуна, 24. 01. 2005). *Так, я не Аполлон* (Винниченко В. Рівновага).

У концепції семантичної інтерпретації Р. Джеккендоффа є чотири види семантичної інтерпретації такої будови: функціональна структура, модальна структура, таблиця кореферентності і структура «фокус + пресупозиція». Функціональна структура становить інтерпретацію пропозиції в термінах функцій – суб'єкт (агент), об'єкт (пацієнт) і т. ін. : *Може, ви хочете стати для України новітнім Геростратом?* (Сіверський Б. Земляки). *Новітній Герострат для України* – це особа, що пнеться прославитися будь-яким способом, навіть застосовуючи зло.

Таблиця кореферентності дає відомості про те, які іменні складові, що входять у дану пропозицію, кореферентні (тобто стосуються ідентичних об'єктів дійсності): *Хай не Джоконда ти, не Клеопатра – Проста жінка на землі: Під історичним вітром – ватра – Не загасає у млі* (Маланюк Є.).

Структура «фокус + пресупозиція» має парну будову: відрізок поверхневої структури речення, названий фокусом пропозиції, і те, що є пресупозицією щодо відповідного фокусу референта. Як правило, пресупозиція становить, у межах такої структури, поверхневий вигляд пропозиції, в якій фокус замінено на «семантичну змінну»: *Збираємось Колумбами рости. Грантом виростаємо кортесами* (Віргуш Н.).

Утім, схема припускає відносну варіативність та модифікації. Людина як активний суб'єкт обирає відповідну модель та спосіб її обробки у зв'язку з надходженням нової інформації.

Крім терміна «схема», з метою опису когнітивних процесів обробки та структурування інформації використовується термін «фрейм». Найчастіше він подається як загальне родове позначення для низки понять типу: *схема, сценарій, когнітивна модель*. Із цього ряду фреймів обирається те поняття, яке відповідає поточній ситуації. За О. О. Селівановою, фреймом є структура репрезентації знань, у якій відображено набуту досвідним шляхом інформацію про деяку стереотипну ситуацію та про текст, що її описує, а також інструкцію щодо її використання [8, с. 645–646]. Під терміном «фрейм» розуміють звичайно статичний мисленнєвий образ, а під терміном «сценарій» – динамічний. Зрештою, багато дослідників визнають, що між різними видами концептів (поняття, фрейм, концепт, схема чи уявлення) не існує чіткої межі, це все вияви різних сторін концепту [9, с. 49].

Фрейм-сценарій є одним з основних понять фреймової теорії М. Мінського. Здебільшого сценарій розуміють як структуру, що описує послідовність подій у частковому контексті. Ця послідовність подій розгортається на засадах каузального принципу, тобто результатом кожної дії слугують умови, за яких може відбутися наступна дія.

Д. І. Руденко в передмові до монографії С. О. Мегентесова [5, с. 6], аналізуючи впровадження С. О. Мегентесовим предикатного принципу семантичного переносу в синхронії та діяхронії мови, пояснює, як ця концепція трансформується в історико-генетичний принцип послідовного мовного відображення основних іпостасей реальності, внаслідок чого первинний рівень семантики – предметний – проектується на особистісно або соціально інтерпретовану реальність – «подійний» рівень семантики, тобто рівень семантики подій, а над усім цим за законами мовного розвитку надбудовується сфера абстрактно-поняттєвих смислів – концептуальний рівень семантики. Когнітивна роль мови в такій інтерпретації безпосередньо пов'язується із процесом мовотворчості, який є фактором не тільки змін, а, зрештою, – самого формування мови. Проектуючи сценарій на конотонімію, відзначимо яскравий факт утворення дієслів на базі конотонімів.

У цьому процесі реалізується прагнення закріпити розвиток ознаки, оскільки конотоніми здебільшого стають своєрідними характеристиками і часто мають означальний характер. Звернення до конотативної онімної лексики уможливило бажання додати емоційної жвавості вербалізації руху, тому найяскравішими серед відконотонімів, на нашу думку, виступають дієслова. Наприклад, *нетрати, нетрити* – 'розуміти' (2, т. 4, с. 361). Сьогодні дієслово *донетрити* вживається в розмовному стилі і означає «здогадатись». Менш уживаним зараз є дієслово *лазарить* – 'випрошувати, жебракувати' (2, т. 3, с. 183). Походить воно від конотативного імені *Лазар* – 'жебрак'. Конотема виникла на основі метафоричного значення імені біблійного персонажа Лазаря, який став символом бідняка, що переносить багато страждань. З цим же іменем, як відомо, пов'язують і походження лексеми *лазарет*. Співати лазаря – 'скаржитися' (2, т. 3, с. 183).

Досить часто відконотонімні дієслова утворено від особових імен, за якими у народному мовленні закріпились певні образи хитрих, лінькуватих або вайлуватих людей. Ім'я *Іван* частіше асоціюється з росіянином, але належить до найпоширеніших імен як в Росії, так і в Україні. Утворене від імені дієслово відрізняється за значенням від російського *иванить, иваниться* – 'пишати', як зазначено Є. С. Отінім [6, с. 171]. Українське конотонімне утворення в основі має значення, усталене в конотонімному імені *Іван* – «хитрий, простий»: *Я*

думаю, що він спершу мріяв лише про відсоток, а коли довідався, що дівчина чекає дитину, вирішив «заіванити» всі гроші і втекти (Шейко-Медведева Н. Альфонс).

Замакарити – ‘загубити’ або ‘далеко закинути’. Певний вплив на появу такого значення, очевидно, мала приказка куди *Макар телят не ганяв* – тобто дуже далеко. З іншого боку, Макар у народному мовленні означає дурнувату, але хитру людину. Утворений на базі цього антропоніма конотонім означає «голова», очевидно, за фонетичною асоціацією із словом «макітра» – розмовним синонімом до слова «голова».

Загакатися – ‘загавитися’. Як зазначає «Етимологічний словник української мови» [2, т. 2, с. 220], це результат відозміни польського *zagarié się*, можливо, під впливом КО *Ганка*, п. *garic* «ловити гав, гавити». Безперечним є вплив конотоніма *Ганка* – ‘ледача жінка, неохайна, неповоротка’: *Видно, що Ганка млинці пекла, бо й ворота в тісті* (Номис М. Українські приказки, прислів’я і таке інше).

Змикитити – ‘здогадатися, додуматися, обдурити, плутати’. Від КО *Микита* – ‘нетямуща людина’ (2, т. 3, с. 459). *Та відразу змикитила, що до чого, прикотила з пляшкою вина* (Кокотюха А. Нейтральна територія).

Микулити – ‘хитрувати’ (2, т. 3, с. 460). Від *Микула* – ‘хитрун, крутій’.

Насолопитися – ‘стати похмурих, незадоволених’. *Старушка насолопилася, щось буркнула собі під ніс, але з покою вийшла...* (Шейко-Медведева Н. Альфонс). Від *Солопій* – ‘вайлувата, неповоротка людина, незграба, неотеса, тухтій’.

Філонити – ‘ухилитися від роботи, байдикувати’. Від конотативного імені *Філон*, що набуло значення «ледар, людина, що ухиляється від роботи».

Юдити – ‘підбурювати, спокушати’: *Нечистий дух-юда юдить християнина, аби один другого бив* [Грінченко, IV, с. 531]. Звідси також *під’юджувати* – ‘підбурювати’: *Цар походжав веселий і під’юджував забіяк* (Мушкетик Ю. Гетьманський скарб).

Таким чином, відконотонімі дієслова, що виникли на базі особових імен, яскраво засвідчують ті характерологічні конотеми, які розвинулись первісно в розмовному мовленні у конотонімах – особових іменах. При цьому усталене значення конотоніма-характеристики стає динамічним, рухомим, а сама дія набирає емоційності.

Терміни *когнітивна схема* і *когнітивна модель* часто використовуються як синоніми. Йдеться про те, що кожна модель має два моменти народження: «один публічний й конвенційний, інший – суб’єктивне засвоєння й інтеграція конвенційної форми окремим суб’єктом» [7, с. 149].

Отже, когнітивні параметри конотативних власних назв сприяють трактуванню появи й осмислення знань, одержаних у вигляді знайомого імені.

Література:

1. Дядечко Л. П. От поэтонима – к крилатому имени [Текст] / Л. П. Дядечко // Восточноукраинский лингвистический сборник : сборник научных трудов / Отв. ред. Е. С. Отин. – Вып. 10. – Донецк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 42–53.
2. Етимологічний словник української мови: В 7 томах. / Редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. – Т. 3, 4. – К. : Наук. думка, 1983 – 2006. – 549 с.
3. Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики. Монографія / [Текст] О. Ю. Карпенко. – Одеса : Астропринт, 2006. – 328 с.
4. Лукаш Г. П. Актуальні питання української конотоніміки : [монографія] [Текст] / Лукаш Г. П. – Донецьк : ТОВ «Видавничо-поліграфічне підприємство «ПРОМІНЬ», 2011. – 438 с.
5. Мегентесов С. А. Семантический перенос в когнитивно-функциональной парадигме. Монография [Текст] / С. А. Мегентесов. – Краснодар : КубГУ, 1993. – 90 с.
6. Отин, Е. С. Словарь коннотативных собственных имен [Текст] / Е. С. Отин. – Изд. 3-е, испр. и доп. – Донецк : Юго-Восток, 2010. – 518 с.
7. Режабек Е. Я., Филатова А. А. Когнитивная культурология: Учебное пособие [Текст] / Е. Я. Режабек, А. А. Филатова. – СПб. : Алетейя, 2010. – 316 с.
8. Селіванова Олена. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [Текст] / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
9. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери [Текст] / М. В. Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
10. Суперанская А. В. Ономастика начала XXI века / А. В. Суперанская. – М. : Ин-т языкознания РАН, 2008. – 80 с.
11. Тараненко О. О. На теми сучасного українського ономастикону: тенденції конотативних нашарувань [Текст] / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2010. – № 1. – С. 14-36.
12. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц [Текст] / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 143 с.